

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ ЦЕРКОВНИХ МАЄТНОСТЕЙ І СВЯТИТЕЛЬ АРСЕНІЙ МАЦІЄВИЧ

SECULARIZATION OF CHURCH ESTATES AND SAINT ARSENIY MATSIEVICH

Українське православ'я завжди було важливим чинником збереження самобутності українського народу. Саме завдяки Православній Церкві з її монастирями та храмами сьогодні ми маємо багато визначних пам'яток нашого минулого, власну історію, записану літописцями-ченцями, оригінальні твори та багато інших культурних надбань. Храми й монастирі були осередками освіти та науки, де отримували знання, вчилися писати й читати. Загарбники, які приходили на наші землі в різні періоди, робили все для того, щоб знищити нашу ідентичність. Найбільшого поневолення та нищення українці зазнали від московських поневолювачів, які намагалися своїми лаптями влізти в душу народу та забрати найсвятіше.

Секуляризаційні заходи московського самодержавства стосовно церковних володінь сьогодні є досить важливою темою, розкриття якої сприяє розумінню того, як

Статтю присвячено важливого питанню церковної історії та канонічного права щодо секуляризації або ж незаконного вилучення багатьох надбань Церкви. Подано відомості стосовно секуляризаційних заходів імператриці Катерини II в Росії та про боротьбу з українськими ієрархами, а насамперед із митрополитом Ростовським Арсенієм. Він не піддався на жодні залякування, впливи чи авторитети у відстоюванні правди Христової. Показано, що перші спроби відбирання церковних маєтностей здійснив ще російський цар Іван Васильович III, який скориставшись правом завойовника (у 1478 р.), половину новгородських монастирських та архиєрейських володінь роздав боярським дітям, а 1494 р. аналогічно вчинив із частиною майна новгородського владика. Те саме він хотів поширити на всю країну і навіть знаходив

* Доктор наук із богослів'я, професор, проректор з наукової роботи та професор кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії.

** Doctor of Theology, Professor, Vice-Rector for Research and Professor of the Department of Church and Practical Disciplines of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

монастирі та загалом Церкву було позбавлено необхідних засобів для існування. Унаслідок «вилучення» Церква не могла належним чином здійснювати свою просвітницьку та благодійну місії. Адже починаючи ще з часу Хрещення Русі великі київські князі та інші державні мужи надавали монастирям свої маєтності й землі для будівництва храмів і чернечих осередків. Так з'явилися в нас величні святині: Свято-Успенська Києво-Печерська лавра, Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир та багато інших чернечих обителей Київської держави, які були осередками писемності та освіти, місцем, де кожен міг знайти притулок і захист. Відомо, що вже великий київський князь, Хреститель Русі рівноапостольний Володимир запровадив десятину з державного майна на церковні потреби. Упродовж багатьох століть благочестиві люди також жертвували для монастирів і церков свої маєтності для вічного поминання їх із родинами. Як князі, так і в подальшому гетьмани, а також усі заможні люди, отримавши християнське виховання, прекрасно розуміли скороминучість свого життя на землі та пам'ятали про скарги нетлінні, а також піклувалися про своїх рідних і близьких. Завдяки такій жертвовності монастирі отримали належні засоби для здійснення просвітницької і благодійної місії, яка передбачала утримання шкіл і друкарень, притулків та лікарень тощо.

Нам невідомі дослідження важливого питання секуляризації цер-

підтримку серед деяких монахів, наприклад, прп. Ніла Сорського та ін. білозерських пустельників. Подібні спроби робив також Іван Васильович 1503 р., який запропонував Собору в Москві відібрати взагалі у всіх монастирів населені земельні володіння. А вже при Петрі I (в 1697 р. вийшло розпорядження, яке обмежувало монастирі щодо нових будівель, а всіх церковних людей, які були у володіннях патріарха, архиєреїв та архимандритів було віддано під мирський суд).

Доведено, що секуляризаційні заходи московського самодержавства стосовно церковних володінь сьогодні є мало вивченою темою. Адже через вилучення маєтностей Церква Христова не мала можливості повною мірою здійснювати високу місію просвітництва. Зроблено висновки про те, що загалом XVIII ст., особливо його середина, в історії українських монастирів стала епохою боротьби за свої давні права та привілеї, на які посягали козаки, міщанство й інші можновладці. Коротко схарактеризовано визначних церковних ієрархів, які спочатку виступили проти секуляризації, зокрема єпископ Костромський Даміан, митрополит Московський Тимофій, єпископ Старгородський Сильвестр, архиєпископ Переяславський Афанасій, але після догани від Синоду вони були змушені змінити свою думку.

Незмінними у своєму слові залишилися митрополит Ростовський святитель

ковних маєтностей. Варто зазначити, що в історичних архівах також не завжди можна знайти документи для його всебічного вивчення та висвітлення. Так, зокрема, у фонді Михайлівського Золотоверхого монастиря (№169), що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, за весь 1786 р. в описі стоїть штамп про відсутність справ. Про причини і час зникнення можна лише здогадуватись. Те саме можна сказати і про вивчення життя й діяльності святителя Арсенія Мацієвича, яке так і не знайшло цілісного висвітлення в сучасній українській церковно-історичній науці. Подібну ситуацію спостерігаємо і щодо історії Української Церкви у XVIII ст. Хоча маємо на сьогодні вже кілька монографій із церковної історії зазначеного періоду, наприклад М. Яременка, В. Ластовського та ін., зазначена епоха й далі перебуває на маргінесі церковно-історичних студій, особливо порівняно рівнем вивчення XVII ст. Дуже вдалу спробу популярно окреслити роль святителя Арсенія свого часу здійснив митрополит Іларіон (Огієнко). Не так давно з'явилась монографія В. Чистякова, присвячена святителю Арсенію Мацієвичу, безпосередньо історіографічній традиції вивчення постаті та діяльності цього ростовського митрополита. Автор слушно акцентує на археографічній складовій – публікації корпусу джерел, зокрема полемічних праць та проповідей українського святителя, куди ма-

Арсеній Мацієвич, якого заарештували, позбавили сану та відправили у заслання, де він і помер, а також митрополит Тобольський святитель Павло Конюшкевич, якого Синод засудив до позбавлення сану. Детально проаналізовано негативний вплив секуляризації на прикладі Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Ключові слова: *секуляризація, монастирі, Арсеній Мацієвич.*

The article is devoted to an important issue in church history and canon law, which touches on secularization, or the illegal extraction of many of its acquisitions. Information is provided about the secularization measures of Empress Catherine II in Russia and about the struggle with Ukrainian hierarchs, and first of all with Metropolitan of Rostov Arseniy. He didn't give in to any deterrence, influence or authority in defending the truth of Christ.

It is shown that the first attempts to seize church property were carried out by Tsar Ivan Vasiliovych III, who, using the right of the conqueror (in 1478), distributed half of Novgorod monastic and bishopric possessions to his boyar children, and in 1494 he did the same with a part of the property of Novgorod ruler, which had not yet been collected. He wanted to spread the same to the whole country, and even found support from some monks, such as Reverend Nil Sorskiy and other Belozerskiy hermits. Similar

ють увійти й републікації, а також джерела особового походження, що, проте, ускладнюється розташуванням основних архівосховищ на території Російської Федерації. Дослідник звертає увагу й на перспективність ведення пошуків в українських архівах, що можна підтвердити публікацією Т. Котенко рукописного збірника митрополита Арсенія Мацієвича в описі Пилипа Морачевського («Православ'я в Україні», 2019). Ми не будемо тут робити огляд окремих статей чи доповідей, які виходили у різних періодичних виданнях і збірниках, де серед інших є й наші скромні напрацювання (Усім цікавим детальніше вивчити це питання можна звернутися до монографії В. Чистякова). Однак і досі ця доволі важлива та актуальна на сьогодні тема ще чекає на своїх дослідників.

Найбільшого удару православному чернецтву було завдано секуляризаційними заходами проти монастирського землеволодіння. Так, у Москві перші спроби цього здійснив цар Іван Васильович III. У 1478 р., скориставшись правом завойовника, він половину новгородських монастирських та архиєрейських володінь роздав дітям своїх бояр, а в 1494 р. аналогічно вчинив із частиною майна новгородського владики, яке ще не було забране. Подібне він хотів поширити на всю країну і навіть мав у цьому підтримку з боку деяких монахів, наприклад, преподобного Ніла Сорського та ін. білозерських пустельників [Макарий Булгаков, митр., 1996,

efforts were made by Ivan Vasyliovych (1503), who proposed to the Council in Moscow to pick up inhabited land holdings from all monasteries.

And already under Peter I (in 1697), an order was made that limited monasteries even for new buildings new buildings, and all church people who were in the possession of the patriarch, bishops and monasteries were put under secular court. It has been proven that the secularization measures of the Moscow autocracy in relation to church properties are a little-studied topic today. After all, due to the «removal» of property, the Church of Christ did not have the opportunity to fully fulfill its high mission of enlightenment. Conclusions were made that the 18th century in general, especially its middle part, in the history of Ukrainian monasteries was an era of struggle for their ancient rights and privileges, which were encroached upon by the Cossacks, the bourgeoisie and other authority people

The notable church hierarchs who initially opposed secularization are briefly described, including Bishop Damian of Kostroma, Metropolitan Timofey of Moscow, Bishop Sylvester of Starohorod, Archbishop Athanasius of Pereyaslav, but were forced to change their minds after having been reprimanded by the Synod. Metropolitan Arseniy Matsievich of Rostov, who was arrested, stripped of his rank and sent into exile, where he died, and Metropolitan of Tobolsk Saint Pavlo Konyushkevich, whom the Synod condemned to deprivation of rank, remained unchanged in their word. Its negative impact

т. 6, с. 125]. У 1503 р. Іван Васильович запропонував Собору в Москві відібрати взагалі у всіх монастирів населені земельні володіння. Але йому відповіли: «...самі негідні царі ординські не чіпали власність єпископів і монастирів... не сміємо віддати церковного стяжання, бо воно є Боже і недоторкане». І він не наважився вступати в боротьбу з монахами.

Виданий при Олексії Михайловичу закон забороняв патріархові, митрополитам, архієпископам, єпископам та монастирям купувати й брати у заставу, навіть для вічних поминань, будь-які маєтності. При Петрі I в 1697 р. вийшло розпорядження, яке обмежувало монастирі навіть щодо нових будівель. Висувалася вимога пред'являти в Москву «приходні» книги про гроші й хліб. Після смерті Патріарха Адріана (13 жовтня 1700 р.) Петро I віддав під мирський суд усіх людей, які були у володіннях патріарха, архиєреїв і монастирів [Опыт, 1876, с. 51–54]. Реформи Петра I зіткнулися з протидією Церкви, яка, з одного боку, була абсолютним моральним цензором для населення держави, а з іншого – через посередництво монастирів володіла значною частиною матеріальних цінностей і земельних угідь, ставши «державою в державі» [Ломачинська, 1999, с. 47].

За українським законодавством, зневага до священнослужителів передбачала таке саме покарання, як і зневага світських шляхетних осіб. Гетьманські універсали визначали, що «якщо хтось із козаків чи самовправників буде своїх духовних осіб, священників і ченців словами безчестити й монастирям шкоду робити, то таких смертю строго карати» [ЦДДАУК. Ф. 1407. Оп. 2. Спр. 70 (1649), арк. 2; Спр. 132. (1654), арк. 2]. Петровські ж укази обмежили права духовенства й позбавили його правового захисту [Ломачинська, 1999, с. 24]. Самоуправне українське козацтво почало нападати на будинки священнослужителів та монастирі, грабувати й нерідко вбивати господарів. У 1728 р. з ініціативи гетьмана Данила Апостола виходить «височайший указ», відповідно до якого духовенству, церквам і монастирям заборонялось купувати козацькі землі та угіддя [Орловский П., прот., 1909, с. 208–221; Шамрай, 1930, зб. 1, с. 282]. Цей указ суттєво підривав матеріальний добробут духовенства, адже земля в Україні була найпершим джерелом багатства та головним об'єктом пожертв. У 1762 р. вийшов указ царя Петра III, який проголошував повну секуляризацію церковного майна, але

has been analyzed in detail using the example of the St. Michael's Golden-Domed Monastery.

Keywords: Church, canon, law, secularization, monasteries, estates.

він не набув чинності через скинення та вбивство імператора. 28 червня 1762 р. на імператорський престол зійшла Катерина II, яка відразу повернула всі маєтності монастирям та віддала їх в управління Духовної колегії, а саму Колегію наказала ліквідувати Економії [Лефорг, 1837, ч. 3, с. 45].

Однак уже через два роки (1764 р.) вона затвердила звіт ревізійної комісії, яка перевіряла церковні володіння, де йшлося про погане управління духовенством своїми землями, таке, що, мовляв, не корисне для добробуту держави, і цього ж року забрала в Церкви всю її нерухомість [Багалеї, 1885, т. 13, с. 84]. Виняток був зроблено лише для України та південних губерній, однак впровадження там секуляризаційної реформи було лише питанням часу [Лозінський, 2000, с. 127]. Ці заходи протирічили всім установленим законам і постановам. Так, у старозавітному біблійному законодавстві майно, що присвячене Богові й належить Церкві, визначалось терміном «заклятого» – «святині Господньої, яка не продається... Усе закляте є велика святиня Господня» (Лев. 27: 28, 29). У принципах римського законодавства і новозавітних канонах щодо церковного майна легко помітити наслідування старозавітного принципу. За римськими законами, це майно було поставлене під захист права Божественного і жодній приватній особі належати не могло [Ковалевський, 1886, с. 23]. Воно, як сказано в церковних канонах, є майном, що належить Богові, володінням Господнім, стяганням Господнім. А посвячене Богові не може стати мирським.

Усі монастирі у XVIII ст. володіли маєтностями, селами, лісами, дугами. У селах, які належали монастирям, були церкви, які, разом із належними до них причтами перебували в залежності від адміністрації своїх монастирів. У деяких селах, ближчих до монастирів, навіть не було своїх окремих церков, бо їх жителі для задоволення своїх духовних потреб зверталися безпосередньо до своїх монастирів, причому ієромонахи здійснювали для них усі таїнства, навіть хрещення і вінчання.

Загалом XVIII ст., особливо його середина, в історії київських та українських монастирів є епохою боротьби за свої давні права й привілеї, на які посягали козаки, міщанство та інші можновладці.

Проти секуляризаційних заходів виступило декілька єпископів: єпископ Костромський Даміан, митрополит Московський Тимофій, єпископ Старгородський Сильвестр, архієпископ Переяславський Афанасій. Усі вони отримали за це догану від Синоду. Особливо гостро протистояли цьому українські

архипастирі: митрополит Ростовський святитель Арсеній Мацієвич, якого заарештували та позбавили сану й відправили в заслання, де він і помер [Ларіон Огієнко, митр., 1999, № 7–8, с. 51–69; № 9–10, с. 44–46], та митрополит Тобольський св. Павло Конюшкевич, якого Синод засудив до позбавлення сану [Варлаам Пилипишин, архієп., 1999, с. 101]. Інші, зокрема російські архиєреї, сприяли швидкому впровадженню реформи.

14 липня 2004 р. у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі відбувся Помісний собор Української Православної Церкви Київського Патріархату, який причислив до сонму святих митрополита-мученика, українця Арсенія Мацієвича. Так сталося, що впродовж свого життя митрополит Ростовський Арсеній Мацієвич мав три імені: під час народження батьки його назвали Олександром, чернече ім'я митрополита було Арсеній, а мученицьку смерть він прийняв під іменем Андрій «Враль» (брехун).

Святитель Арсеній ревно відстоював права Церкви Христової, на яку зазіхали російські самодержці. Він виступав проти духовного регламенту, уведеного імператором Петром I, та відстоював відновлення патріаршества, а також виступав проти царського свавілля в керівництві церковним життям та устроєм. Вольова й жорстока Катерина II, яка добре знала про безкомпромісність святителя в питаннях істини, боялася його, а через це ненавиділа. Тому вже 14 квітня 1763 р. святителя Арсенія позбавили сану й відправили у заслання на Північ.

Страх перед українським архипастирем, який напяму писав доповідні до Синоду (від 6 і 15 березня 1763 р.) та відкрито виступав проти вилучення церковних земель і комісії (початок діяльності якої датують 29 листопада 1762 р.), хаос у відносинах Церкви та державних чиновників, відкритий грабунок дворянами церковних земель, обурення віруючих, що переросли в селянські повстання, – ось неповний перелік наслідків, із якими довелося зіткнутися імператриці та її кабінету.

Незважаючи на те що спочатку святителя підтримували майже всі єпископи, переважна більшість із яких були українцями, крім митрополита Димитрія Сеченова, згодом, виконуючи під страхом покарання волю самодержавної влади, ці самі архиєреї не тільки повністю підтримали секуляризацію церковних земель, але й звинуватили митрополита Арсенія в образі «її Величності». Митрополит Димитрій Сеченов за мовчазної згоди синодалів направив Катерині II справу митрополита Арсенія з вимогою засудити його на страту. Однак лукава імператриця засудження святителя віддала на розсуд Синоду.

Як би мала ставитися вся ієрархія, а не тільки один святий Арсеній до секуляризації, показує випадок, що стався в першу неділю Великого посту (9.02.1763 р.), або ж Торжества православ'я, коли по всіх храмах проголошувалося чин анафем (прокляття). Ростовський кафедральний собор був переповнений віруючим людом. Протодиякон став проголошувати: «Усі насилуючі і обидячі святі Божі церкви і монастирі, отнімаючі в них села і виноградні поля і помишляючі таке поначиння, але й ті, що почали таке злодійство, нехай будуть прокляті». Віруючих охопив страх, усі подумали, що митрополит Арсеній прокляв Катерину II. Однак, коли справу вивчили, то зрозуміли, що цей чин прокляття було встановлено Церквою з давніх часів і читався тоді не тільки в ростовському кафедральному соборі, а й по всіх православних храмах.

Не будемо вдаватися в деталі засудження та послідовність розгляду сфабрикованої справи над святим Арсенієм. Згадаємо лише один важливий епізод, коли над митрополитом було влаштовано показову сцену т. зв. зняття сану. Це фактично було неканонічне свавілля членів Синоду Російської Церкви, бо ж хіба можна в людини забрати те, що дає Бог?

За свідченням очевидців, митрополит Арсеній і тут виявив свою мудрість та духовну вищість від тих, хто його нібито позбавляв сану. «Одягнувши мантию, омофор і білий клобук, він став на архиєрейське місце. Коли члени синоду, архиєреї, підходили, щоб зняти з нього архиєрейський одяг, то він не давав їм цього зробити, а сам знімав і читав відповідні молитви, немов на закінчення архиєрейського богослужіння. Тобто склалося таке враження, що вони служили йому як іподиякони, не підозрюючи того, а святий Арсеній фактично з них насміхався. Показовість цього процесу дійсно була, з одного боку, комічною, а з іншого – вражаючою. Першим до митрополита підійшов Санкт-Петербурзький і Новгородський митрополит Димитрій Сеченов, щоб зняти з нього білий клобук. Митрополит Арсеній йому прорік: “Твій язик був для мене гостріший від меча, він задушить тебе і ти помреш!” Другим підійшов його давній приятель, українець, архієпископ Псковський Амвросій Зертис-Каменський, щоб зняти омофор. Митрополит Арсеній зняв його сам і сказав: “Той, хто їв хліб зі мною, той побільшив мені прикрощі. Ти – як віл той, ножем будеш заколений”. Третім із черги підійшов до митрополита Арсенія його учень архієпископ Афанасій Волховський, щоб зняти панагію, і почув таке: “Язик твій був багатомовний на мене, як в Арію, тому

й ти помреш, як помер Арій". Четвертим приступив до митрополита вікарій Петербурзький, єпископ Гавриїл, щоб забрати жезл. Віддаючи його, митрополит промовив: "Ти забудь, яким має бути архиерей Божий... За твою Іродияду твій суперник задушить тебе, бо, так танцюючи з нею, ти осудив мене". П'ятим підійшов до святителя Арсенія архієпископ Крутицький Гедеон, щоб зняти з нього мантию, і почув таке: "...ти позолочений гріб, повний смороду та всякого непотребу, ти не побачиш більше престолу свого". Шостим і останнім був член Синоду архимандрит Михаїл, настоятель Новоспаського монастиря. Отримавши від митрополита Арсенія рясу, він почув: "Ти швидко спік хліб свій, приготовлений для мене, зате і сам, немов хліб, спечешся в печі". Дивлячись на таке показове дійство, гірко плакав українець Тимофій Щербацький, у майбутньому митрополит Київський. Святитель Арсеній звернувся до нього зі словами: "Цей воістину ізраїльтянин, у якому немає лукавства". Про імператрицю всі присутні почули таке: "Благо ж бо мені, що Ти смирив мене, Боже! А цариця Катерина за це не матиме християнської кончини". Усі ці пророцтва митрополита-мученика збулися» [Кислашко О., прот.].

Багато ще довелося перетерпіти мученикові за правду та ревність до святині Божої, витримати три слідства і безліч катувань, холод, голод і спрагу, але кожного разу, де б не перебував святитель, Господь являв надзвичайні знамення й чудеса, а розповіді про святого митрополита, незважаючи на строгі заборони і таємничість, розходились далеко за межі імперії зла. Наприкінці його було замуровано в Ревельському казематі. 28 лютого 1772 р. святитель Арсеній, митрополит Ростовський, в'язень Ревельської фортеці тихо упокоївся. Уже ввечері за наказом коменданта померлого поховали при Свято-Миколаївській церкві. Усі, хто був присутній на цьому таємному похороні, під страхом смерті змушені були мовчати.

Унаслідок секуляризації в Україні (1786 р.), на яку Катерина II наважилась тут лише через 22 роки після такого самого указу у Великоросії, українські монастирі втратили основну масу маєтностей і опинились у жорсткій матеріально-фінансовій залежності від державних субсидій, що фактично означало їх приреченість на залежне від самодержавно-синодальних властей життя [Климов, 1995, с. 19]. Із цього погляду, накази, надані від Києво-Печерського, Межигірського, Михайлівського Золотоверхого та ін. монастирів до катерининської комісії з підготовки нового зводу (уложення) законів Російської держави в 1766 р., були чи

не останнім публічним і колективним виявом прагнень українських монастирів повернути їм стародавні права і вольності, досягнуті віковою боротьбою народу й духовенства.

За підрахунками вчених, унаслідок секуляризації в Україні (в межах Російської імперії) з 85 монастирів було скасовано 29 (34 %). Дослідження В. Звіринського, які базуються на первинних статистичних матеріалах, показують, що в результаті трьох хвиль секуляризації було скасовано близько 45 монастирів, у тому числі такі відомі київські, як Софійський, Братський Богоявленський, Кирилівський, Межигірський та ін. [Зверинский, 1890, с. 146–148]. Зазначимо, що, використовуючи непослідовність політики самодержавства в цьому питанні, діючі монастирі в подальші роки змогли значною мірою компенсувати втрати, звівши акцію секуляризації до досить скромних результатів.

Передбачаючи секуляризацію, монастирі в Україні стали до цього готуватись. Так, наприклад Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир відпустив на волю всіх своїх селян, залишивши за собою лише 163 «двори» для монастирських робіт, переважно в наближених до Києва маєтностях. Після цього, в 1775 р. стали зменшувати господарство, передчасно продаючи худобу. Архимандрит Тарасій Вербицький* так багато продав усякого монастирського майна, що в 1782–1783 рр. замінив покрівлю над усією церквою, позолотив куполи та вилив два великих дзвони (525 пудів обидва) [ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. Оп. 1(1779 г.). Спр. 1. Арк. 4]. Коли в 1786 р. вийшов указ про відібрання маєтностей Свято-Михайлівська обитель була вже до цього підготовлена. За штатом її зараховано до першого класу з утриманням братії кількістю 33 осіб [Петровській С., свящ., 1902, с. 43]. Монастир замість прибутку від колишніх володінь почав отримувати з казни щорічно суму на потреби монастиря в розмірі 2300 крб. [Преловська, 2001, с. 218–229]. Варто зазначити, що до цього кожен монастир, звичайно, приймав братії стільки, скільки вимагали потреби обителі й поміщалось у її будинках.

При такому матеріальному становищі засобів для утримання невеликої братії залишалось дуже мало. А про благоустрій обителі годі було й думати.

Останні ж дні та години Катерини II, яка впровадила ці секуляризаційні закони, були надзвичайно важкими та жахли-

* У жовтні 1779 р. із Київської духовної консисторії на ім'я архим. Тарасія надійшов указ, яким вимагалось надсилати ієромонахів, монахів та послушників у ті монастирі, де їх бракує, із тих, де їх достатньо (ЦДІА України в м. Києві. Ф. 169. Оп.1. Спр. 10. Арк. 1–2 зв.).

вими. За свідченням лейб-медика Роджерсона, її повалив апоплексичний удар, за яким слідував параліч. Після тяжких мук, що тривали 36 годин, вона померла, не промовивши жодного слова. Це сталося 6 листопада 1796 р. [Лефорт, 1837, с. 7].

Варто також зазначити, що урядові так і не вдалося здійснити за рахунок секуляризації широких просвітницьких проєктів, догляду за немічними та убогими. За винятком першого (відібрання маєтностей), жоден інший пункт катерининського указу від 10 квітня 1786 р. не був реалізований у повному обсязі [Крижанівський, Плохій, 1994, кн. 3, с. 213].

Тож указ Катерини II 1786 р. так чи інакше корегували, але головне не в цьому. Монастирям, і не тільки українським, було продемонстровано: їх існування відтепер залежатиме не від них самих, не від місцевого церковного керівництва, не від волі віруючих, а від самодержавної влади. Традиція навіть відносної національно-церковної автономії монастирів мала відійти в минуле. Допускався лише безумовний послух і підпорядкування російським самодержцям.

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. В українсько-му перекладі з паралельними місцями та додатками. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1407 с. іл.

2. Багалеї Д. К истории Екатерининской Комиссии для составления проекта Нового Уложения. Киевская Старовина. Киев, 1885. Т. 13. С. 84.

3. Варлаам (Пилипишин), архиеп. Життя та діяльність святителя Павла (Конюшковича), митрополита Тобольського і Сибірського. Православний Церковний Календар 2000. Київ, 1999. С. 101.

4. Гордієнко Д. Рецензія: Чистяков В. Митрополит Арсеній Мацієвич (1697–1772): історіографічний аспект. Монографія. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2020. 108 с. (Науковий альманах «Чернігівські Афіни». Вип. 8). *Сіверянський літопис*, 2022, № 1 (163). С. 177–178.

5. Зверинский В. Материалы для историко-топографического исследования о Православных монастырях в Российской империи с библиографическим указателем. Преобразование старых или учреждение новых монастырей с 1764–95 по 1 июля 1890 г. Санкт-Петербург, 1890.

6. Іларіон (Огієнко), митр. Митрополит мученик Арсеній Мацієвич. *Православний вісник*. Київ: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1999. № 7–8. С. 51–69; № 9–10. С. 44–46.

7. ІРНБУ ім. Вернадського. Ф. 304. Дис. №.1055. Ковалевський В. Имеют ли каноническія или общеправовыя основанія притязанія мирян на управление церковными имуществом. Киев, 1886. С. 23.

8. Кислашко О., прот. Арсеній Мацієвич, митрополит Ростовський. Життя і діяльність святих нашої землі Руси-України прославлених. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/knygy-broshury/zhyttya-svyatyh/arsenij-matsijevych-mytropolyt/>

9. Климов В. Шлях у небуття. *Людина і світ*. Київ, 1995. № 3–4. С. 19.

10. Крижанівський О., Плохій С. Історія Церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. Київ: Либідь, 1994. Кн. 3.

11. Лефорт А. История царствования государини императрицы Екатерины II. Москва, 1837. Ч. 3.

12. Лозінський К. Боротьба українського духовенства за збереження своїх прав та привілеїв у 2-й половині XVIII ст. *Православний вісник*. Київ: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2000. № 1–2. С. 45–50.
13. Лозінський К. Участь українського духовенства в роботі катериненської Комісії Нового Уложення 1767–1768 рр. Дисертація ... канд. богосл. наук випускника Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Київ, 2000.
14. Ломачинська І. Монастирі між духом і світом. *Людина і світ*. Київ, 1999. № 11–12. С. 47.
15. Ломачинська І. Православне чернецтво і козацтво в XVII–XVIII ст. *Людина і світ*. Київ, 1999. № 5. С. 24.
16. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви: В 9 т. Москва: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. Т. 6.
17. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. Санкт-Петербург, 1876.
18. Орловский П., прот. Старинная рукопись Киевского Златоверхо-Михайловского монастыря. В память 800-летия Киево-Михайловского Златоверхого монастыря 11 июля 1108 г. – 11 июля 1908 г. Киев: Типогр. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1909. С. 208–221.
19. Петровскій С., свящ. Златоверхій Михайловскій монастирь въ Києве: Историческій очеркъ и современное состояніе Обителі. Одесса: Типогр. и Хромолитографія Е. И. Фесенко, Ришельевская улица, собст. д. № 47-й, 1902. 96 с.
20. Преловська І. Джерелознавчий аналіз документальних матеріалів Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря за 1919 рік (на матеріалах Ф. № 4215 ЦДА-ВО України м. Київ та Ф. № Р-1 ДАМК. *Український Археографічний щорічник*. НАН України Археографічна комісія Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2001. Вип. 5–6. Т. 8–9. С. 218–229.
21. ЦДА України в м. Києві. Ф. 1407. Оп. 2. Спр. 70. (1649 г.). Арк. 2; Спр. 132. (1654 г.). Арк. 2.
22. ЦДА України в м. Києві. Ф. 169. Оп. 1(1779 г.). Спр. 1. Арк. 4.
23. Чистяков В. Митрополит Арсеній Мацієвич (1697–1772): історіографічний аспект. Монографія. Чернівці: SCRIPTORIUM, 2020. 108 с.

1. Bibliia. Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu. V ukrainskomu pereklydi z paralelnymy mistsiamy ta dodatkamy. Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainkoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. 1407 s: il.
2. Bahalei D. K istorii Ekaterynenskoï Komysii dlia sostavleniia proekta Novoho Ulozheniia. Kyevskaia Starovyna. Kyev, 1885. T. 13. S. 84.
3. Varlaam (Pylypyshyn), arkhyiep. Zhyttia ta diialnist sviatytelia Pavla (Koniushkevycha), mytropolyta Tobolskoho i Sybirskoho. Pravoslavnyi Tserkovnyi Kalendar 2000. Kyiv, 1999. S. 101.
4. Hordiienko D. Retsenziia: Chystiakov V. Mytropolyt Arsenii Matsiievych (1697–1772): istoriohrafichni aspekt. Monohrafiia. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2020. 108 s. (Naukovyi almanakh «Chernihivski Afiny». Vyp. 8). Siverianskyi litopys, 2022, № 1 (163). С. 177–178.
5. Zverynskiy V. Materyaly dlia istoriko-topohraficheskoho issledovaniia o Pravoslavnykh monastyriakh v Rossiiskoi imperii s bibliohraficheskim ukazatelem. Preobrazovanie starykh ili uchrezhdenie novykh monastyrei s 1764–95 po 1 iuliia 1890 h. Sankt-Peterburh, 1890.
6. Ilarion (Ohiienko), mytr. Mytropolyt muchenyk Arsenii Matsiievych. Pravoslavnyi visnyk. Kyiv: Vyd. Ukrainkoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 1999. № 7–8. S. 51–69; № 9–10. S. 44–46.
7. IRNBU im. Vernadskoho. F. 304. Dys. №.1055. Kovalevskii V. Imeiut li kanonicheskiia ili obshchepravovyiia osnovaniia pritiiazaniia mirian na upravlenie tserkovnymi imushchestvami. Kyev, 1886. S. 23.

8. Kyslashko O., prot. Arsenii Matsiievych, mytropolyt Rostovskiy. Zhyttia i diialnist sviatykh nashoi zemli Rusy-Ukrainy proslavlenykh. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/knygy-broshury/zhyttya-svyatyh/arsenij-matsiievych-mytropolyt/>

9. Klymov V. Shliakh u nebuttia. Liudyna i svit. Kyiv, 1995. № 3–4. S. 19.

10. Kryzhanivskiy O., Plokhii S. Istoriiia Tserkvy ta reliihiinoi dumky v Ukraini: U 3 kn. Kyiv: Lybid, 1994. Kn. 3.

11. Lefort A. Istoriiia tsarstvovaniia hosudaryni imperatritsy Ekateriny II. Moskva, 1837. Ch. 3.

12. Lozynskiy K. Borotba ukraïnskoho dukhovenstva za zberezhennia svoikh prav ta pryvileiv u 2-y polovyni XVIII st. Pravoslavnyi visnyk. Kyiv: Vyd. Ukraïnskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2000. № 1–2. S. 45–50.

13. Lozynskiy K. Uchast ukraïnskoho dukhovenstva v roboti katerynenskoï Komisii Novoho Ulozhennia 1767–1768 rr. Dysertatsiia ... kand. bohosl. nauk vypusknika Kyivskoi Dukhovnoi Akademii Ukraïnskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu. Kyiv, 2000.

14. Lomachynska I. Monastyri mizh dukhom i svitom. Liudyna i svit. Kyiv, 1999. № 11–12. S. 47.

15. Lomachynska I. Pravoslavne chernetstvo i kozatstvo v XVII–XVIII st. Liudyna i svit. Kyiv, 1999. № 5. S. 24.

16. Makarii (Bulhakov), mitr. Istoriiia Russkoi Tserkvi: V 9 t. Moskva: Izd. Spaso-Preobrazhenskoho Valaamskoho monastyria, 1996. T. 6.

17. Opyt isledovaniia ob imushchestvakh i dokhodakh nashikh monastyrei. Sankt-Peterburh, 1876.

18. Orlovskii P., prot. Starinnaia rukopis Kievskaho Zlatoverkho-Mikhailovskaho monastyria. V pamiat 800-letiia Kievo-Mikhailovskaho Zlatoverkhoho monastyria 11 iiulia 1108 h. – 11 iiulia 1908 h. Kiev: Tipohr. Kievo-Pecherskoi Uspenskoï Lavry, 1909. S. 208–221.

19. Petrovskii S., sviashch. Zlatoverkhii Mykhailovskii monastyr v Kieve: Istoricheskii ocherk i sovremennoe sostoiianie Obiteli. Odessa: Tipohr. i Khromolitohrafiia E. I. Fesenko, Rishlevskaia ulitsa, sobst. d. № 47-i, 1902. 96 s.

20. Prelovska I. Dzhereloznavchyi analiz dokumentalnykh materialiv Sviato-Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria za 1919 rik (na materialakh F. № 4215 TsDAVO Ukrainy m. Kyiv ta F. № R-1 DAMK. Ukraïnskyi Arkheohrafichnyi shchorichnyk. NAN Ukrainy Arkheohrafichna komisiia Instytut ukraïnskoi istoriohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Kyiv, 2001. Vyp. 5–6. T. 8–9. S. 218–229.

21. TsDIA Ukrainy v m. Kyievi. F. 1407. Op. 2. Spr. 70. (1649 h.). Ark. 2; Spr. 132. (1654 h.). Ark. 2.

22. TsDIA Ukrainy v m. Kyievi. F. 169. Op. 1(1779 h.). Spr. 1. Ark. 4.

23. Chystiakov V. Mytropolyt Arsenii Matsiievych (1697–1772): istoriohrafiichnyi aspekt. Monohrafiia. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2020. 108 c.